

Vždyť useknete-li žížale ocas, měla by umřít, ale neumře, tělo jí doroste!
aneb k aktuálnímu členění v externěposesivních konstrukcích

Jan Křivan

jan.krivan@seznam.cz

(26. října 2008, před sazbou)

Jak už nadpis napovídá, budu se v tomto článku zabývat úlohou aktuálního členění ve zvláštním typu syntaktických konstrukcí, pro jejichž označení se od počátku devadesátých let v zahraniční typologické literatuře používá termín externí posesivita¹ (*external possession*). Protože se z hlediska bohemistiky jedná o poměrně netradiční kategorii, budu se nejprve věnovat jejímu objasnění, teprve poté zaměřím pozornost na samotné aktuální členění.

Externí posesivitou se míní zvláštní (nepřímý) syntaktický vztah mezi vlastníkem (posesořem) a vlastněným (posesem), v protikladu k interní posesivitě, v níž existuje mezi posesořem a posesem bezprostřední vztah (závislost). Rozdíl mezi oběma konstrukcemi dokumentují české příklady (1a) a (1b).²

(1) ČEŠTINA

a.	<i>Matka</i>	<i>myje</i>	<i>dítěti</i>	<i>vlasy.</i>
		PREDIKÁT	EXTERNÍ POSESOR	POSESUM
b.	<i>Matka</i>	<i>myje</i>	<i>vlasy</i>	<i>dítěte.</i>
		PREDIKÁT	POSESUM	INTERNÍ POSESOR

Externěposesivní (dále EP) konstrukce jako takové nejsou pro český jazykovědný popis ničím zcela novým, obvykle se k nim přistupuje pomocí tzv. volného dativu posesivního. Dativ posesivní jako kategorie však není v bohemistice široce přijímán. Některé úvahy (zejm. Piňha 1971, 1992) vedly k prohlášení, že posesivní význam dativu neexistuje a že jeho vyčlenění nemá být součástí gramatického popisu. Podle Piňhy (1971) je totiž ve větách (2) *Řezník jí chtěl rozříznout jazyk* (dativ ne/prospěchu) a (3) *Lékaři jí chtěli rozříznout jazyk* (domnělý dativ posesivní) jazykový význam dativu totožný, posesivita v druhém příkladu je jen nejběžnější obsahovou interpretací závislou na lexikálním obsazení konstrukce.

V mezích strukturalistického popisu jednoho jazyka je takový závěr těžko vyvratitelný. Externí posesivita však není jen jiným termínem pro dativ posesivní, ale především odlišným uchopením celého jazykového jevu: je výsledkem typologického srovnání více jazyků, jímž se ukazuje, že na jedné straně existují jazyky (např. angličtina, skandinávské jazyky), které

---

¹ V celém článku používám termínu posesivita (v souladu s ostatními studiemi o externí posesivitě) v jeho širokém významu, tedy přináležitosti.

² Externí posesoři jsou v příkladech pro názornost zvýrazněni tučně.

gramatický prostředek s funkcí podobnou českému dativu posesivnímu nemají, na druhé straně mnoho jiných jazyků (např. korejština, guaraní) může vyjádřit podobný sémantický rozdíl jako čeština v příkladu (1), ale odlišnými (nedativními) konstrukcemi. Zkoumání externí posesivity tak zahrnuje popis syntaktických a sémantických vlastností nejen dativu posesivního, ale celé skupiny podobných konstrukcí napříč jazyky.

Jednou z takových sémantických vlastností je skutečnost, že EP konstrukce se v rámci jednoho jazyka významově vymezují vůči interněposesivním konstrukcím. Externí posesor je většinou silně psychicky nebo fyzicky ovlivněn (zasažen) dějem nebo událostí udávanou ve zbytku věty, např. (4) *Spálil jsem si vlasy* nebo viz výše příklad (3), zatímco věta se stejným lexikálním obsazením, ale s interním posesorem vyjadřuje, že vztah mezi posesorem a posesem je oproti očekávání porušen, posesor v ní není zasažen: např. konstrukce (5) *Spálil jsem svoje vlasy* je použitelná v situaci, v níž vlasy již nemám na hlavě.

Zvláštní syntaktické postavení má v EP konstrukci externí posesor. Jeho formální vyjádření sice odpovídá valenčnímu členu (může být např. subjektem, přímým a nepřímým objektem), ale není přitom slovesem jako valenční člen vyžadován. Otázka jeho možného vypuštění z věty je sporná. Striktně gramaticky je v češtině možná věta (6) *Matka myje vlasy/ruce* podobně jako (7) *Matka myje okno*. Význam věty (6) je však neúplný (chybí posesor), případně odlišný od stejné věty s dativním posesorem (popis pracovní činnosti, nebo pokud jsou ruce/vlasy již odděleny od těla): externího posesora nelze vypustit, aniž se změní význam věty. Typologická literatura píše, že externí posesoři jsou v těchto případech „syntakticky závislí na výskytu fráze s posesem“ (König 2001, s. 972, vlastní překlad),³ jinými slovy: lexikální obsazení vyvolává syntaktickou závislost.

Pozorování lexikálního obsazení pozic posesora, posea a predikátu v EP konstrukcích je klíčem k pochopení celé sémantiky těchto konstrukcí. Ve všech jazycích s externí posesivitou jsou možné takové konstrukce, v nichž jsou živí posesoři zastoupeni osobním zájmenem první/druhé osoby a posea jsou částí těla posesora, např. (8) *Petr mi zlomil ruku*. Prototypické jsou navíc obvykle predikáty (zde *zlomit*), které zasahují posesora.⁴ Každý z členů konstrukce je tak prototypem určité vlastnosti EP konstrukce: zájmena první a druhé osoby jsou považována za nejvíce životná, část těla je prototypem tzv. nezcizitelnosti (největší blízkosti posea k posesorovi), sémantika predikátu vyvolává zasaženost. Obsazení zmíněných tří pozic významově odlišnými, méně typickými výrazy může být v konkrétním jazyce možné, zároveň jsou však dodrženy jisté univerzální principy. K jejich zobrazení se

---

³ Podobně chápe věty s dativním posesorem a částí těla jako posesem i Macháčková (1992), která dokonce mluví o další slovesné valenci.

⁴ Tato vlastnost nebyla potvrzena v plném rozsahu pro neevropské jazyky. V evropských jazycích je obecně platná.

používají tzv. hierarchie, viz např. hierarchie životnosti posesora⁵ (Haspelmath 1999, König 2001):

os. zájmena 1./2. osoby > os. zájmena 3. osoby > vlastní jména > ostatní životná jména > neživotná jména

Podle této hierarchie platí, že pokud se v konkrétním jazyce může stát externím posesorem výraz vyjadřující osobu/bytost/věc na nižší úrovni hierarchie (více vpravo), může jím být i výraz na vyšší úrovni (více vlevo). Tedy pokud je v češtině možná konstrukce (9) *Umyl dítěti hlavu*, musí být možné rovněž (10) *Umyl Petrovi hlavu*, (11) *Umyl mu hlavu* a (12) *Umyl mi/ti hlavu*. Podobně fungují i ostatní hierarchie.

Případné zájemce o celou problematiku externí posesivity odkazují na svoji diplomovou práci (Křivan 2007), v blízké době rovněž plánují časopiseckou publikaci výsledků.

Jaká je však úloha aktuálního členění v EP konstrukcích? Řídí se také nějakými zvláštními principy? Vodítkem může být zmíněná hierarchie životnosti. Skupiny výrazů, které jsou v ní umístěny výše, např. věty s osobním zájmenem jako (13K)⁶ *Bodla nožem svého manžela (49) a zranila mu žaludek*, totiž nápadně souvisejí s kontextovou zapojeností. V českých textech takové konstrukce navíc převažují. Počet výskytů plnovýznamových externích posesorů, např. (14K) *Mírek Irence zlomil tři žebra a levou ruku*, (15K) *Zvíře se pětkrát zakouslo muži do dolních končetin*, výrazně zaostává.⁷ Jaké může být vysvětlení? Zdá se logické, že v textu je nějaká osoba/věc nejprve uvedena, a teprve poté je zasažena tím, co je vyjádřeno EP konstrukcí. Osobní zájmeno v příklonné pozici je v takové větě přirozeným prostředkem pro vyjádření kontextově zapojeného členu. Je pak tedy možné usuzovat, že kontextová zapojenost je jedním z činitelů hierarchie životnosti?

Pro ověření této hypotézy prozkoumám další vztahy v hierarchii. Preference vlastních jmen před obecnými se zdá být na první pohled nevysvětlitelná. Přesto si dovoluji tvrdit, že i tento vztah souvisí s kontextovou zapojeností. Jedná se o to, že na místě externího posesora se objevují nejen jména známá z předchozího kontextu, ale také jména snadno identifikovatelná z kontextu mimojazykového (externí posesor je bezpečně určen na základě mimojazykové skutečnosti; např. v rodinném rozhovoru (16) *Umyj Petrovi hlavu!*). Jejich reprezentantem mohou být často vlastní jména, ale ještě častěji osobní zájmena první a druhé osoby (odkazující k účastníkům komunikační situace).

---

⁵ Termínu „životnost“ nepoužívám ve významu gramatické kategorie. Životná jména jsou taková, která zastupují živé denotáty. Významy samotných výrazů „živý“ a „životný“ v článku částečně splývají; první výraz častěji užívám při odkazu k mimojazykové realitě, zatímco druhý při důrazu na pozici posesora v hierarchii životnosti.

⁶ Citace s označením *K*, *C* a *I* odkazují na seznam příkladů z Českého národního korpusu a z internetu, který je uveden na konci článku.

⁷ Vycházím z pozorování v korpusu SYN2005, v němž jsem pro několik konkrétních dvojic predikát-posesum procházel všechny jejich výskyty. Statisticky jsem však údaje nezpracoval.

S trochou nadsázky lze oba faktory (kontextovou jazykovou a mimojazykovou zapojenost) označit jako „životnost v promluvě“. Prototypičtí externí posesoři tak nejsou jen živé bytosti, ale zdají se být pro konstrukci předem „zživotnění“: buď jazykově (externí posesor byl již dříve explicitně zapojen⁸), nebo mimojazykově (je očekáván na základě mimojazykové skutečnosti). K takovému zapojení někdy nedochází, externí posesor je pak užit buď ve svém obecném významu (viz *žížala* v 18K), nebo je v konstrukci blíže specifikován (je vyjádřen obecným jménem a dále určen např. přívlastkem), tato poslední varianta s externím posesorem jako „novou informací“ je nejméně obvyklá a lze ji považovat za okrajovou, přesto se v češtině vyskytuje, viz příklad (22K).

Kontextovou zapojeností se daří vysvětlit preferenci osobních zájmen před vlastními a obecnými jmény, pro úplnost popisu přikročím ještě k analýze hierarchie životnosti na jejích dalších úrovních. Externí posesor se totiž v češtině neomezuje jen na živé lidské denotáty, může být i zvířetem: (17K) *Pohládl jsem psovi hlavu*, (18K) *Vždyť useknete-li žížale ocas, měla by umřít, ale neumře, tělo jí doroste!*, neživou antropomorfní věcí, postavou: (19C) *Na pomníku ulomila před rokem spadlá větev postavě rudoarmějce ruku*, či rostlinou: (20I) *Balzamínce opadávají poupata*, a dokonce i zcela neživým předmětem (automobilem, židlí).⁹

Jistou ohraničenou skupinu „nejméně životných“ posesorů v češtině tvoří názvy dopravních prostředků, ty jsou sice neživé, ale pohybují se, a tím mají k živým posesorům blízko. V centru kategorie stojí označení pro osobní automobil. Možné jsou u nich jak netranzitivní konstrukce, v nichž se něco děje se součástí auta, např. (21K) *Autu nesvítla koncová světla*, tak věty s tranzitivním objektem jako posesem, např. (22K) *Proti globalizaci protestoval tak, že volvu s německou SPZ ukroutil zadní stěrač a Fordu Mondeo s pražskou SPZ rozbil okno a ulomil rovněž zadní stěrač*.

Ostatní neživé věci vykazují externí posesivitu méně a omezeněji. U židle jako posesora je doložena konstrukce se zasaženým posesem v objektu: (23C) *Popadl jednu židli a ulomil jí přední nohu*. U mobilního telefonu (a pravděpodobně i u dalších přístrojů) jsou naopak možné konstrukce s netranzitivními predikáty: (24I) *Mobilu nesvítí displej*, (25I) *Před čištěním mu aspoň blikaly diodky*. Problematiku neživých externích posesorů lze shrnout konstatováním, že důležitým činitelem přenosu do nižších úrovní hierarchie životnosti je tvarová a funkční podobnost různých skupin věcí s živým člověkem.

Nakonec mohu učinit tyto závěry o hierarchii životnosti v češtině: 1. prototypickým posesorem v české EP konstrukci je živá lidská bytost, která je kontextově zapojena (jazykově nebo mimojazykově), prototypem vyjádření mimojazykové zapojenosti jsou osobní zájmena první a druhé osoby jako reprezentanti účastníků komunikace, prototypem

---

⁸ Příkladem tohoto typu je i věta (15K), jíž v korpusu předchází kontext s určením osoby „muže“ (*Sundal psovi náhubek a povelem „trhej“ ho poslal na muže z Karviné*).

⁹ Pro EP konstrukce s „méně životnými“ posesory platí, že posesum je u nich v drtivé většině případů ve vztahu části k celku.

kontextové zapojenosti jsou osobní zájmena třetí osoby jako hlavní reprezentanti odkazování v textu; 2. další rozšíření jevu mezi neživé externí posesory probíhá podle tvarové a funkční podobnosti. Vlastnosti prototypického externího posesora tak lze popsat pomocí dvou rovin (roviny zapojenosti a znakové roviny):

1. zastupuje živou lidskou bytost (znaková rovina);
2. je kontextově jazykově nebo mimojazykově zapojen (rovina zapojenosti).

Podobně je možné rozčlenit i celou hierarchii:

1. živá lidská bytost > živá bytost > neživá věc (lze dále členit);
2. zapojený účastník komunikace > člen zapojený pomocí os. zájmena > člen zapojený vlastním jménem > další kontextově zapojené a nezapojené výrazy
čili zájmeno 1./2. os. > zájmeno 3. os. > vlastní jméno > obecné jméno

Soubor vyjadřovacích prostředků prototypu je omezený: jedná se především o osobní zájmena, která se vyskytují v příklonné pozici ve větě (*mi, ti, mu, jí, nám, vám, jim*). Jak je to ale s výrazovými prostředky EP konstrukcí na opačných stranách hierarchie životnosti? Nabízí se otázka, zda jsou možné veškeré kombinace vlastností externího posesora, tedy např. zda se neživí posesoři vyskytují v konstrukci jako kontextově nezapojení. Tato otázka vyplývá z mých předchozích zkoumání hierarchií životnosti posesora, nezcizitelnosti posesa a zasaženosti predikátů. Na nich jsem totiž zjistil, že pokud má daná konstrukce z hlediska jedné hierarchie slabou pozici, musí ji vyrovnat síla jiné hierarchie, tedy např. ve větě (22K) je posesor *auto* neživotný, oproti tomu posesum *stěrač* je prototypické (ve vztahu část-celek k posesorovi) a predikát *ulomit* je rovněž prototypicky zásahový.

V rámci dvou naznačených podřízených hierarchií životnosti nacházím tento vztah jen omezeně u „nejméně životných“ posesorů, u nichž pravidelně dochází ke kontextovému zapojení. Věta (22K) sice tomuto tvrzení neodpovídá, ale u dalších posesorů umístěných níže v hierarchii se EP konstrukce přirozeně vytvářejí jen v případech, v nichž zájmeno kontextově zastupuje neživého posesora, např. (26) *Jeden dům také zasáhl blesk a pobořil mu komín*, oproti tomu pro vyjádření „nového“, dosud nezapojeného neživého posesora se použije nedativní konstrukce: (271) *Zároveň blesk shodil u jednoho domu komín*. Věta (28) *Blesk_{shod} shodil jednomu domu komín* zřejmě není negramatická,¹⁰ ale je podobně neobvyklá jako ukončení příkladu (26) větou ...*a pobořil u něj komín*.

Soubor všech těchto skutečností poukazuje na to, že výše uvedená hypotéza o kontextové zapojenosti jako o jednom z činitelů „životnosti“ by mohla být pravdivá. K ověření její obecné platnosti je však potřeba porovnat data z více jazyků. Dosavadní obecné studie

---

¹⁰ Zatímco věta *Matka umyla jednomu dítěti vlasy* je vcelku přirozená.

tematickou funkci externího posesora do popisu nezačlenily, ale např. Aissenová (1999, s. 167, vlastní překlad) na základě májského jazyka tz'utujil uvádí, že „důležitou funkcí EP konstrukce je prezentovat posesora jako téma.“ Z Martinovy studie (1999, s. 243, vlastní překlad) zase vyplývá, že tematické vlastnosti externího posesora se projevují i v severoamerickém jazyce creek („ve všech přirozených dokladech je externí posesor starou informací“).

Jak se ukázalo, v češtině tak striktní omezení neexistují. Obecně lze říci, že i když externí posesor není v tematické pozici, bývá méně dynamickým prvkem (tedy méně ohniskovým) než posesum: posesor obvykle předchází posesu, viz příklad (1a) *Matka myje dítěti vlasy*, a očekává se jeho alespoň mimotextové „zživotnění“. V systémovém uspořádání výpovědní dynamičnosti základních druhů doplnění slovesa uvnitř ohniska, které uvádějí Sgall, Hajičová, Buráňová (1980, s. 77), zapadá vyjádření externího posesora na úroveň adresáta, tedy doplnění, které se s dativním posesorem v jedné syntaktické jednotce vylučuje.

Externí posesor se může vyskytovat také výjimečně ve zcela koncové pozici typické pro ohnisko, např. (29) *Matka pracuje v kadeřnictví. Zrovna včera stříhala vlasy Petrovi Nárožnému*.¹¹ Obvykle se však jedná o specifický kontext, v němž je vnímání vztahu mezi posesorem a posesem oslabeno; těsněji je vnímán vztah mezi predikátem a posesem. Pozice posesu *vlasy* na hierarchii nezcizitelnosti je dostatečně silná na to, že se realizuje externí posesor.

Aktuální členění českých EP konstrukcí lze shrnout podobným preferenčním způsobem jako jejich ostatní vlastnosti: existuje výrazná tendence k méně dynamickému vyjádření externího posesora, prototypem je pozice externího posesora jako účastníka komunikace nebo kontextově zapojeného členu vyjádřeného osobním zájmenem třetí osoby, na druhé straně varianty aktuálního členění s dynamickým posesorem jsou možné, ale méně obvyklé, podobně jako jsou neobvyklé EP konstrukce s neživotnými posesory.

LITERATURA

AISEN, Judith. [1999]. External Possessor and Logical Subject in Tz'utujil. In: Paynová & Barshi, 1999, s. 167–193.

ČNK [2000]. *Syn2000*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2000. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

ČNK [2005]. *Syn2005*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK, 2005. Dostupný z WWW: <<http://ucnk.ff.cuni.cz>>.

HASPELMATH, Martin. [1999]. External Possession in a European Areal Perspective. In: Paynová & Barshi, 1999, s. 109–135.

---

¹¹ Petr Nárožný není ani mimojazykově předem očekáván.

- KÖNIG, Ekkehard. [2001]. Internal and external possessors. In: E. König, M. Haspelmath, W. Oesterreicher & W. Raible (eds.) *Language Typology and Language Universals. An International Handbook*. Volume 1. Berlin: Mouton de Gruyter, 2001, s. 970–978.
- KŘIVAN, Jan. [2007]. *Externí posesivita v češtině: v typologické a areální perspektivě*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2007.
- MACHÁČKOVÁ, Eva. [1992]. Je posesivní dativ volný, nebo vázaný? *Slovo a slovesnost* 53, 1992, s. 185–192.
- MARTIN, Jack B. [1999]. External Possession in Creek. In: Paynová & Barshi, 1999, s. 229–250.
- PAYNE, Doris L. & BARSHI, Immanuel (eds.) [1999]. *External Possession*. Amsterdam: Benjamins, 1999.
- PÍŤHA, Petr. [1971]. Existuje dativ posesivní? *Slovo a slovesnost* 32, 1971, s. 301–312.
- PÍŤHA, Petr. [1992]. *Posesivní vztah v češtině*. AVED: Praha, 1992.
- SGALL, Petr – Hajičová, Eva & Buráňová, Eva. [1980]. *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia, 1980.

SEZNAM PŘÍKLADŮ Z KORPUSU SYN2005 (K), SYN2000 (C), INTERNETU (I)

- 13K: Blesk, 27. 6. 2000. – 14K: Story, č. 1/2001. – 15K: Blesk, 14. 8. 2004. – 17K: Herriot, James. *To by se zvěrolékaři stát nemělo*. Praha: Svoboda–Libertas, 1993. – 18K: Reflex, č. 10/2004. – 19C: Mladá fronta Dnes, 19. 4. 1999. – 20I: <http://jiho.moravskestavby.cz/poradna/?dpo=6> – 21K: Nedělní Blesk, č. 24/2003. – 22K: Blesk, 29. 9. 2000. – 23C: Hammett, Dashiell: *Prokletí rodu Dainů. Skleněný klíč*. Svoboda, 1992. – 24I: <http://www.aukro.cz> – 25I: <http://www.siemensmania.cz>. – 27I: <http://www.blesk.cz/clanek/72050/cesko-zmoklo-privalovy-dest-vykolejil-vlak.html>